

Marina ODAK*, marinaodak4@gmail.com

PEČATI VOJVODA JAKOVA I ANTA DAKOVIĆA SA GRAHOVA: VIZUELNO OBLIKOVANJE VOJVODSKOG DOSTOJANSTVA U CRNOJ GORI XIX VEKA

ABSTRACT: *The paper is devoted to the personal seals of the vojvodas Jakov and Anto Daković of Grahovo, preserved in the holdings of the Court Archive of the National Museum of Montenegro in Cetinje. Special attention is paid to the crescent and star on Jakov's seal and to the double-headed eagle on Anto's seal. The analysis has shown that the motif on Jakov's seal belongs to a broader post-Byzantine, East European, and Illyrian-heraldic repertoire present in Montenegro, while the eagle on Anto's seal does not correspond to the developed state heraldic type, but is closer to an older ornamental pattern of the Byzantine-Balkan tradition.*

KEYWORDS: *Jakov Daković, Anto Daković, Grahovo, seals, heraldry, crescent and star, double-headed eagle, Montenegro, nineteenth century.*

UVOD

Pečati predstavljaju važnu vrstu sfragističke građe koja svedoči o administrativnom, pravnom i javnom delovanju njihovih nosilaca u XIX veku. Kao sredstva overe, oni potvrđuju autentičnost akata, ali istovremeno predstavljaju i vizuelna obeležja osobe ili ustanove koja ih koristi. Posebno mesto u toj građi imaju personalni pečati, jer se u njima ime, funkcija i znak vlasnika sabiraju u jedinstven vizuelni obrazac. U tom smislu personalni pečat ne služi samo identifikaciji svoga nosioca, već kroz stabilan i ponovljiv znak učestvuje i u oblikovanju njegovog javnog identiteta.¹

* Autorka je naučni saradnik na Istorijском institutu UCG. The author is a research associate at the History Institute of UCG

¹ B. M. Bedos-Rezak, *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden-Boston, 2011, 111–112.

Vojvode Dakovići pripadaju uglednom i uticajnom sloju crnogorskog društva XIX veka, tačnije vojvodskoj kući Grahova, prostora koji je u tom razdoblju imao posebno mesto u političkim i vojnim odnosima Crne Gore prema Osmanskom carstvu. Titula *vojvoda* pominje se u Crnoj Gori već u periodu Crnojevića, a kasnije ona je jedna od glavarских titula, pored titule *guvernadura*, *serdara* i *kneza*.² U vreme stare srpske države i u vreme Crnojevića titule su davali vladari, a kasnije su dobivane izborom. Svaka nahija birala je svog *vojvodu*, a titula je bila nasledna.³

Iako je Grahovo sve do 1858. godine ostalo izvan granica oslobođene Crne Gore i formalno pripadalo osmanskom prostoru, njegov granični položaj učinio ga je jednim od najosetljivijih područja u crnogorsko-osmanskim odnosima. Od početka XIX veka pa do oslobođenja Grahova na tom prostoru gotovo neprestano se ratuje, vrše upadi i vode borbe.⁴ U takvim okolnostima grahovske vojvode nisu bile samo lokalni plemenski glavari već ličnosti od šire političke i vojne važnosti. Jakov Daković ubraja se među najuglednije crnogorske i ondašnje hercegovačke glavare, a njegovu javnu težinu dodatno potvrđuje i činjenica da je, iako iz oblasti koja je formalno pripadala Turskoj, učestvovao na skupštini senatora i glavara na Cetinju prilikom proglašenja Crne Gore knjaževinom.⁵ Na to ukazuje i činjenica da njegova smrt nije ostala upamćena kao porodični događaj, već kao događaj sa širim posledicama, koji je ušao u lokalno i političko pamćenje.⁶ Posle njegove pogibije vojvodsko mesto preuzima njegov sin Anto Daković, koji pripada već istorijski mnogo vidljivijoj generaciji crnogorskih glavara. Kao vojvoda Grahova, Anto Daković učestvuje u događajima koji prevazilaze lokalne granice i ulaze u istoriju crnogorske države XIX veka.⁷

Polazeći od takvih okolnosti, ovaj rad razmatra dva personalna pečata vojvoda sa Grahova, sačuvana u građi Dvorskog arhiva Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju. U dosadašnjoj naučnoj literaturi, ovi pečati su, koliko je nama poznato, jedino objavljeni u katalogu sfragističke građe iz fondova Dvorskog arhiva Narodnog muzeja.⁸ Međutim, oni se ne mogu posmatrati samo kao administrativni instrumenti overe, niti kao privatne oznake u uskom smislu. Kao personalni pečati dvojice uzastopnih nosilaca iste titule iz iste porodice, oni istovremeno upućuju na lični identitet svojih vlasni-

² Д. Вуксан, Главарске титуле и главари у Црној Гори од XV до друге половине XIX вијека, *Записи* XIX, 1 (1938) 16.

³ *Isto*, 17.

⁴ А. Даковић, *Мемоари. С освртом Јована Ивовића на нека питања историјске важности*, Никшић, 1955, 7–9, 30–45, 89–91.

⁵ *Isto*, 7–8.

⁶ *Isto*, 30–47.

⁷ *Isto*, 9–15, 89–106.

⁸ Р. Glendža, М. Perišić, *Pečati iz fondova Dvorskog arhiva*, Cetinje, 2019, 25–26.

ka, ali i na javni ugled i funkciju koju je ta vojvodska kuća imala u crnogorskom društvu sredinom XIX veka, budući da nije delovala samo lokalno, već je bila neposredno uključena u mehanizme vlasti, ratovanja i političkog predstavljanja. Iz tog razloga, cilj ovog rada je da se kroz analizu njihovih pečatnih predstava, legendi i simboličkog repertoara, u istorijskom i društvenom kontekstu, sagleda na koji je način vojvodski autoritet na Grahovu bio vizuelno oblikovan, potvrđivan i saopštavan.

1. Pečat vojvode Jakova Dakovića

Narodni muzej Crne Gore, Cetinje

Dvorski arhiv, KDIPNJ, 1852. br. 95

Otisak pečata u crnoj masti na hartiji.

Pečat je sačuvan na pismu koje je vojvoda uputio knjazu Danilu I Petroviću Njegošu.

U središtu pečatnog polja vojvode Jakova Dakovića (1852) nalazi se polumesec okrenut nagore i šestokraka zvezda postavljena iznad njega. U polju oko centralnog motiva raspoređeno je više manjih zvezda, neujednačene veličine i razmaka, koje ispunjavaju unutrašnji prostor pečata. Polumesec i zvezdu uokviruje venac od stilizovane grančice, čiji se krajevi spajaju u gornjoj zoni, ispod početnog krsta u legendi, koji se uzdiže iznad predstave. Kružna legenda raspoređena po obodu pečata glasi: + **ЇАКОБ : ПЕРОВ : КОХЕОДА : ГРАО** [КА] (fig. 1).⁹

U razmatranju predstave polumeseca i zvezde na pečatu Jakova Dakovića važno je imati u vidu da ona ne pripada samo usko određenom simboličkom krugu islama ili Osmanskog carstva,¹⁰ već da ima širu vizuelnu i simboličku pozadinu. Još je Vilijam Ridžvej u radu *The Origin of the Turkish Crescent* naglasio da su polumesec i zvezda već u vreme krstaških ratova, kao i ranije, bili simbol Vizantije i vizantijskih careva.¹¹ Na taj osnovi ka-

⁹ Isto, 26.

¹⁰ Kao službeni znak osmanske države polumesec i zvezda učvršćuju se tek krajem XVIII veka, naročito u vreme Abdülhamida I i Selima III, što potvrđuje i naredba iz 1793. godine kojom se propisuje njihova upotreba na brodovima osmanske mornarice. J. Martykan, A History of Ottoman Military Flags, P. Martinez (ed.), *Proceedings of the XVII International Congress of Vexillology*, Southern African Vexillological Assn., 1999, 264–265. Istovremeno, valja imati u vidu da su zapadnoevropski autori ranog novog veka predstave o „grbu“ Osmanskog carstva često oblikovali i mimo stvarne osmanske simboličke prakse, oslanjajući se na imaginarne ili posredovane heraldičke konstrukcije, pa se ni prisustvo polumeseca i zvezde ne može automatski izjednačiti sa zvaničnim državnim znamenjem Osmanlija. E. O. Filipović, Imagining the Arms of the Ottoman Empire in Early Modern Europe, in: U. Krass, M. Metelo de Seixas (eds.), *Heraldry in Contact: Perspectives and Challenges of a Connective Image Form*, Ostfildern, 2023, 131–133.

¹¹ W. Ridgeway, The Origin of the Turkish Crescent, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38 (1908) 241–252.

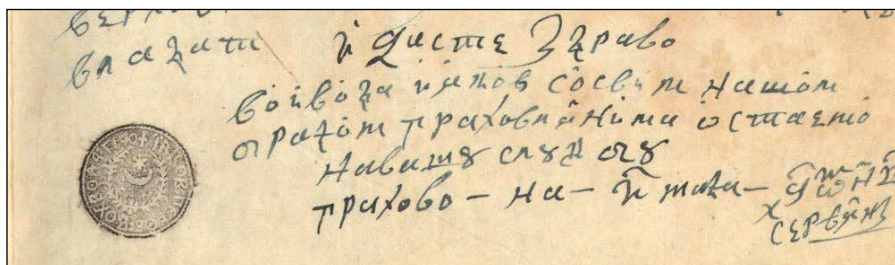

Figura 1. Pečat vojvode Jakova Dakovića na pismu knjazu Danilu I, 1852.

Figura 1a. Pečat vojvode Jakova Dakovića, uvećani detalj.

Figura 2. Folis Aleksija I Komnina, Carigrad, 1081–1118.

mnina (fig. 2), na kojima je krst postavljen na polumesecu.¹² Srodna pred-

sniji istraživači su dalje razvijali tumačenje o vizantijskom i postvizantijskom tražanju ovoga motiva, ukazujući na njegove različite pojavne oblike u monumetalnom slikarstvu i u simboličkom jeziku carske vlasti. Naročito je podsticajno tumačenje koje su ponudili Andreas i Džudit Stilijanu, prema kome je Vizantija, suočena sa prodorom zapadnih heraldičkih obrazaca u doba krstaša, pokušala da oblikuje i sopstveni heraldički izraz. U osnovi tog pokušaja stajala je upravo kombinacija krsta ili polumeseca okruženog zvezdama, odnosno povezivanje ne-

beskih i hrišćanskih znakova u jedinstvenu predstavu. Takve kombinacije nisu ostale samo na nivou teorijske pretpostavke, već su potvrđene i u sačuvanom materijalu: javljaju se na retkim folisima Konstantina IX Monomaha, Konstantina X Duke i Aleksija I Komnina.

¹² A. Stylianou, J. Stylianou, *A Cross inside a Crescent on the Shield of St. George, Wall-Painting in the Church of Panagia Phorbiotissa Asinou, Cyprus*, Nicosia, 1982, 130–140, fig. 1; P. Grierson, *Byzantine Coins*, Berkeley–Los Angeles, 1982, Pl. 57, no. 993 (J); A. R. Bellinger, P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III/2, *Leo III to Nicephorus III, 717–1081*, Washington, D.C., 1992, Pl. LXVIII, J.3, J.9.

stava, u kojoj se krst na polumeseću dopunjuje zvezdom, a potom i sažetija varijanta sa osmokrakom zvezdom i polumesećem, sreće se i na štitovima svetih ratnika u crkvama na Kipru i u Moreji, u slikarstvu XIII i s početka XIV veka (fig. 3).¹³ Iako ovaj vizuelni obrazac nije prerastao u trajnu i dosledno razvijenu vizantijsku heraldičku tradiciju, njegovo rano prisustvo pokazuje da je povezivanje polumeseća, zvezde i krsta imalo dublje uporište u vizuelnoj kulturi hrišćanskog Istoka.

Srodan spoj motiva krsta, polumeseća i zvezde ne zadržava se samo u vizantijskom i postvizantijskom vizuelnom krugu, već se dalje sreće i u istočnoevropskoj heraldici. Rusko i ukrajinsko područje pokazuje dalje prihvatanje i variranje srodnih kombinacija. U ukrajinskoj heraldici ranog novog veka spoj polumeseća i zvezde, kao i kombinacija krsta, polumeseća i zvezde, zastupljen je u više grbova XVI–XVIII veka, u heraldici velikaških porodica, među kojima se izdvajaju grbovi knezova Ostroških, Masalskih i Četvertinskih,¹⁴ kao i grb kneza Ivana Mazepa.¹⁵ Povezivanje polumeseća, zvezde i krsta sreće se

Figura 3. Sveti Đorđe, freska, crkva Svetog Đorđa u Gerakiju, XIV vek.

¹³ Stylianou, Stylianou, *A Cross inside a Crescent*, fig. 11; S. E. J. Gerstel, Art and Identity in the Medieval Morea, A. E. Laiou, R. P. Mottahedeh (eds.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington, D.C., 2001, 278–279, fig. 9; P. Ł. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*, Leiden–Boston, 2010, 249.

¹⁴ А. Г. Силаев, *Истоки русской геральдики*, Москва, 2003, 212; Г. В. Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи*, Київ, 2015, 9–10.

¹⁵ Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи*, 6–8; В. Мезенцев, Оригінальні зображення та реконструкції княжого гербу І. Мазепи, *Сіверщина в історії України: Наукове видання* 15 (2022) 3, 8, 11–12, 22.

Figura 4. Zaharija Kopistenski, grb u lavrskom izdanju Tumačenja Apokalipse, Kijev, 1625.

dali među važne bogorodične simbole,¹⁶ pokazuje da je isti spoj znakova u ranonovovekovnoj hrišćanskoj Evropi imao širok i prepoznatljiv marijanski potencijal. Zato ovaj primer proširuje značenjski okvir motiva izvan same grbovne formule i pokazuje da je spoj zvezde i polumeseca mogao funkcionisati i u crkveno-simboličkom polju.

i u grbovima crkvenih dostojanstvenika, poput arhimandrita Pečerskog manastira Jeliseja Pleteneckog (†1624) i drugog lavrskog arhimandrita Zaharije Kopistenskog (†1627).¹⁶

Prisustvo grba Zaharije Kopistenskog u lavrskom izdanju Tumačenja Apokalipse iz 1625. godine daje poseban sloj ukrajinskom heraldičkom materijalu. Tu je motiv zvezde nad polumesecom uključen u izrazito crkveni i simbolički naglašen kontekst, i to uz predstavu Uspenja Bogorodice (fig. 4).¹⁷ Takav raspored ne znači da heraldički znak treba neposredno izvoditi iz zapadne marijanske simbolike, budući da je ovde reč o pravoslavnom, lavrskom i ukrajinskom krugu. Ipak, činjenica da su u katoličkoj tradiciji tokom XVI i XVII veka, naročito u okviru loretanskih litanija i njima srodne marijanske pobožnosti, upravo polumesec i zvezda, povezani sa Otkrovenjem Jovanovim (12, 1), spa-

¹⁶ Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи*, 9, 11.

¹⁷ Андрей, архиеп. Кесарии Каппадокийской, *Толкование на апокалипсис*, Киев, 1625 [7133].

¹⁸ A. Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog hrišćanstva*, Zagreb, 2006, 141, 164–165.

Srodan heraldički obrazac sreće se i u poljskoj heraldici, u grbu Leliwa, čiji osnovni oblik čine šestokraka zvezda nad polumesecom (fig. 5), a na pečatima je potvrđen već u XIV veku.¹⁹

Motiv polumeseca sa zvezdom prisutan je i u južnoslovenskom heraldičkom korpusu. Krajem XVI i početkom XVII veka na ovom prostoru oblikuje se posebna heraldička tradicija, u nauci označena kao ilirska heraldika. Njen početak vezuje se za grbovnik Petra Ohmućevića iz 1594/95. godine, danas izgubljen, ali poznat preko brojnih mladih prepisa.²⁰ Kako je pokazano, upravo su autentični heraldički elementi srednjovekovnog nasleđa činili jednu od važnih osnova na kojima se zasnivala ilirska heraldika.²¹

Upravo u tom krugu spoj zvezde i polumeseca dobija posebno mesto. Potvrđen je već u najstarijem sačuvanom ilirskom grbovniku Korenić-Neorić iz 1595. godine,²² a potom i u Fojničkom grbovniku, kasnijem prepisu izgubljenog Ohmućevićevog originala, koji se datuje oko 1675. godine.²³ U tim grbovnicima, ali i u kasnijoj ilirsko-heraldičkoj tradiciji, polumesec i zvezda zastupljeni su ne samo u grbu Ilirije (fig. 6) nego i u drugim oblasnim, vladarskim i plemićkim porodičnim grbovima, i to u više kompozicionih varijanti.²⁴ Posebnu težinu motivu zvezde

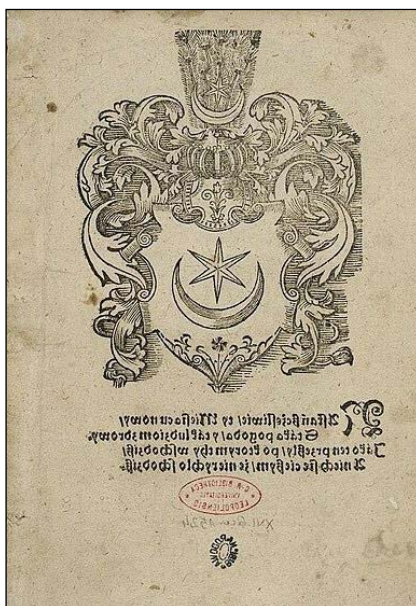

Figura 5. Grb Leliwa u pesmi Jana Kochanowskog *Na Leliwę Tarnowskich*, Krakov, 1574.

¹⁹ F. K. Piekosiński, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków, 1899, 48–49.

²⁰ A. Соловьев, *Историја српског грба и други хералдички радови*, приредио А. Палавестра, Београд 2000, 125–159; А. Палавестра, *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Београд, 2010, 9, 53–56; исти, *Измишљање традиције: илирски грбовници*, *Историјски часопис* 59 (2010), 186–187; Д. М. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд, 2008, 216–226.

²¹ Палавестра, *Илирски грбовници*, 101–104; исти, *Измишљање традиције*, 183–184; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 216–217, 223–224.

²² Соловьев, *Историја српског грба*, 125; Палавестра, *Илирски грбовници*, 56, 133; исти, *Измишљање традиције*, 184; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 218.

²³ Соловьев, *Историја српског грба*, 125; Палавестра, *Илирски грбовници*, 100–101.

²⁴ У грбовнику Коренић-Неорић, мотив полумесеца са звездом, осим на уводном листу fol. I, на којем Свети Јероним, заштитник Илира, држи барјак са грбом Илирије, и на самом грбу Илирије на fol. VII, садржан је у 10% грбова у виду комплетне композиције полумесеца и звезде. в. Ацовић, *Хералдика и Срби*, 238–239.

Figura 6. Grb Ilirije u grbovniku Korenić-Neorić, 1595, fol. VII.

Vitezović se oslanjao na dva prepisa Ohmućevićevog grbovnika.²⁷ Dopunjenu i izmenjenu Vitezovićevu *Stematografiju* objavio je Hristifor Žefarović 1741. godine.²⁸ U nju su uključeni likovi južnoslovenskih vladara i svetitelja, kao i portret patrijarha Arsenija IV sa njegovim grbom, čime je ovo delo dobilo izrazit nacionalno-politički smisao.²⁹ Žefarovićeva *Stematografija* ste-

i polumeseca u grbu Ilirije daje činjenica da se već na fol. III grbovnika Korenić-Neorić nalazi ilustracija Bogorodice sa Hristom, predstavljene nad polumesecom i pod zvezdom, kao zaštitnice Ilirije (fig. 7).²⁵ Time se, kao i u grbu Zaharije Kopistenskog u lavrskom izdanju Tumačenja Apokalipse iz istog razdoblja, isti spoj simbola pojavljuje i u okviru bogorodičnog ikonografskog obrasca.

Važan korak u širenju tog heraldičkog repertoara predstavljali su najpre istorijski spisi, a potom i štampana heraldička dela. Mavro Orbini je 1601. godine objavio *Kraljevstvo Slovena*, istorijsko delo ilustrovano grbovima preuzetim iz ilirskih grbovnika.²⁶ Potom je 1701. godine u Beču štampana *Stematografija* Pavla Ritera Vitezovića sa grbovima različitih slovenskih i „ilirskih zemalja“; pri njenoj izradi

²⁵ A. Palavestra je, povodom grba Илирије, изнео претпоставку: „да је знаменити грб Илирије (у црвеном сребрни нагоре окренути полумесец и сребрна звезда, осмокрака или шестокрака) само хералдички редукована иконографска схема Богородице са Христом, у полумесецу са звездом“. Palavestra, *Илирски грбовници*, 61.

²⁶ Соловјев, *Историја српског грба*, 162–164; Palavestra, *Илирски грбовници*, 67, 106–107; исти, *Измишљање традиције*, 185–186, 193.

²⁷ I. Banas, *Grbovi biljezi identiteta*, Zagreb, 1991, 17–19.

²⁸ X. Жефаровић, *Стематологија или Изображеније оружји илирских*, Беч, 1741, digitalno izdanje Biblioteke Matice srpske: <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=750&m=2#page/1/mode/2up> (приступљено: 1. 4. 2026)

²⁹ Д. Давидов, Јубилеј Жефаровићеве Стематологије 1741–1991, *Годишњак Библиотеке Матице српске* (1991) 153; исти, *Српска Стематологија. Беч 1741*, Нови Сад 2011, 21; Palavestra, *Илирски грбовници*, 107–110; исти, *Измишљање традиције*, 193–194.

kla je veliku rasprostranjenost u južnoslovenskom i pravoslavnom kulturnom prostoru: bila je prisutna na području Karlovačke mitropolije, a dospela je i u Pečku patrijaršiju i Rusiju.³⁰ Time heraldički materijal iz ilirskih grbovnika nije ostao zatvoren u rukopisnoj tradiciji, već je preko štampanih dela postao sastavni deo novovekovne vizuelne kulture.

Tokom XVIII veka grbovi preuzeti iz *Stematografije* kod Srba u Habzburškoj monarhiji ušli su u širu upotrebu, kao grbovna znamenja pojedinaca i ustanova, a javljaju se i u crkvenim krugovima.³¹ U novijoj srpskoj heraldici osnovni nosilac heraldičke sintagme polumeseca i zvezde postala je Srpska pravoslavna crkva, o čemu svedoči i grb patrijarha Arsenija IV Jovanovića (fig. 8).³²

U vreme Prvog srpskog ustanka i obnove srpske države pečati dobijaju širu i vidljiviju ulogu nego ranije. Oni više nisu samo znak ličnog položaja i sredstvo potvrde, nego učestvuju i u oblikovanju javnog lica nove vlasti.

Figura 7. Bogorodica sa Hristom nad polumesecom i pod zvezdom, kao zaštitnica Ilirije, grbovnik Korenić-Neorić, fol. III.

³⁰ Д. Давидов, Ктитори и приложници српске графике XVIII века, у: Д. Давидов (ур.), *Српска графика XVIII века*, Београд, 1986, 13–25, 18–20.

³¹ Р. М. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Нови Сад, 1900, 275–287.

³² Ацовић, *Хералдика и Срби*, 244–245, 289, 296–299.

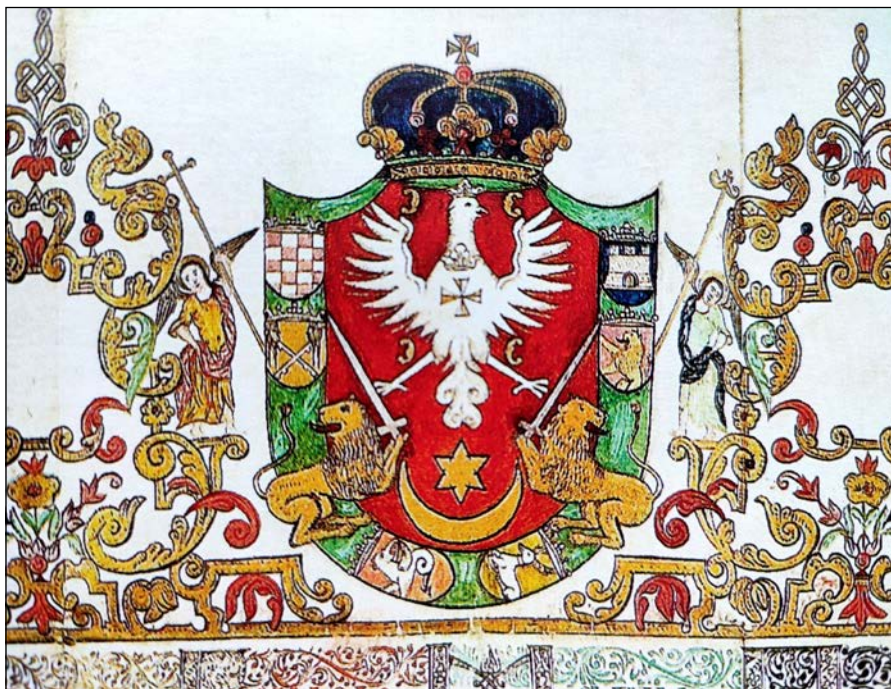

Figura 8. Grb patrijarha Arsenija IV Jovanovića, 1745.

U tom okviru i na ličnim pečatima istaknutih društvenih ličnosti, ustaničkih starešina, kneževa i sveštenstva, ali i na pečatima novouspostavljenih državnih ustanova, javljaju se heraldički motivi preuzeti iz Žefarovićeve *Stematografije*.³³ Na taj način se i u pečatnoj praksi uspostavlja oslonac na vizuelnu tradiciju srpske srednjovekovne države, ali u njenom novovekovnom, heraldički posredovanom obliku. I ovde su heraldika i njen simbolički jezik, kao i kod Srba u Habzburškoj monarhiji, bili stavljeni u službu političkih ciljeva, kao sredstvo izražavanja težnje ka samostalnosti, potvrđi vlasti, obnovi državnog poretka i ujedinjenju svih srpskih zemalja.³⁴ Sačuvani primeri ličnih pečata pokazuju da se pri njihovom oblikovanju ne ponavlja jedan jedini obrazac, već da se koriste različiti grbovi iz *Stematografije*, lični inicijali i variranja nacionalnog grba,³⁵ pa je izbor predstave mogao imati posebnu težinu.³⁶

³³ Љ. Шкодрић, А. Марковић, Печати у Србији у XIX веку, *Историјски часопис* LXX (2021), 287, 290, 294, 297.

³⁴ Исто, 287, 289–292.

³⁵ Исто, 298.

³⁶ У народној традицији забележено је да кнез Милош није одобравао разноврсност личних печата, видећи у употреби мотива као што су вепрова глава и двоглави орао

Pečat Jakova Dakovića pokazuje da je upotreba heraldičkih motiva u pečatnoj praksi bila prisutna i u Crnoj Gori. Iz sačuvane sfragističke građe vidi se da su uobičajeni pečati crnogorskih starešina XVIII i XIX veka najčešće bili takozvani imenski pečati, sa pečatnim poljem ispunjenim samo imenom vlasnika, a ponekad i njegovom titulom.³⁷ Na pečatu Jakova Dakovića, međutim, u središtu se ne nalazi ni ime ni monogram, već samostalan simbolički motiv, oblikovan oko polumeseca i zvezde. Time se težište pečata pomera sa pukog označavanja vlasnika ka simbolu koji je u ilirsko-heraldičkom i širem južnoslovenskom prostoru već imao svoje mesto i trajanje. Jakovljevi pečat, sam po sebi, svedoči da je taj heraldički repertoar, posredovan i popularizovan preko *Stematografije*, bio prisutan i prepoznatljiv u Crnoj Gori. U razdoblju između 1851. i 1862. godine, obeleženom faktičkom borbom Crne Gore za nezavisnost, a u slučaju Grahova i trajnom težnjom ka oslobođenju od osmanske vlasti i priključenju Crnoj Gori, takav izbor motiva na pečatu vojvode Dakovića dobijao je posebnu težinu. On je mogao da označi ličnu identifikaciju i javnu funkciju vojvode, ali i da njegov položaj veže za širi ilirsko-heraldički i hrišćansko-simbolički horizont.

2. Pečat vojvode Anta Dakovića

Narodni muzej Crne Gore, Cetinje

Dvorski arhiv, KDIPNJ, 1853. br. 460

Otisak pečata u crnoj masti na hartiji.

Pečat je sačuvan na pismu koje je vojvoda uputio knjazu Danilu I Petroviću Njegošu.

U središtu pečatnog polja vojvode Anta Dakovića nalazi se izrazito stilizovana predstava dvoglavog orla. Telo ptice je prikazano simetrično, raširenih krila sa podignutim vrhovima, pa govorimo o orlu u poletu. Telo orla nije modelovano anatomski, već je svedeno na centralni, vertikalno postavljen stub iz koga se simetrično razvijaju dugi vratovi koji nose dve glave sa izraženim, zatvorenim kljunovima. Noge su široko rasporedene, sa kandžama sa tri čaporka, dok je rep širok i lisnat. Između glava nalazi se uspravni stilizovani motiv sa jasno uočljivim peteljkastim donjim delom, dok završetak nije dovoljno jasno očuvan za pouzdanu identifikaciju. Kružna legenda raspoređena po obodu pečata glasi: + : БОЖВОДА АНТО : ІАІКОВЛЕР : ДАКОБИ[Ѣ] (fig. 9).³⁸

израз претензија које могу задирају у сферу државне власти. Н. М. Јовановић, *Грбови, заставе и химне у историји Србије*, Београд–Цетиње 2010, 57.

³⁷ В. Павићевић, *Pečati crnogorskih starješina sa početka XVIII vijeka*, u: М. М. Милић (ur.), *Izabrana djela*, t. VI, *Studije, rasprave i članci*, Podgorica 2007, 98–118; Glendža, Perišić, *Pečati*, 24–29.

³⁸ Glendža, Perišić, *Pečati*, 25.

Figura 9. Pečat vojvode Anta Dakovića na pismu knjazu Danilu I, 1853.

Anto Daković je 26. maja 1853. godine, na dan prve godišnjice proglašenja Crne Gore knjaževinom, imenovan od knjaza Danila za grahovskog vojvodu.³⁹ Taj čin se neposredno odražava i u legendi njegovog pečata, u kojoj je vojvodska titula istaknuta već na početku natpisa. Na pečatu njegovog oca Jakova Dakovića, titula vojvode takođe je prisutna, ali dolazi tek posle imena i patronimika.

Da bi se bolje razumeo izbor dvoglavog orla na pečatu vojvode Anta Dakovića, potrebno je najpre ukratko sagledati duže trajanje i transformacije

ovog motiva u vizantijskoj, srpskoj i crnogorskoj tradiciji.

Dvoglavi orao spada među stare simbole moći, poznat još na drevnom Istoku, a u vizantijskom svetu naročito se vezuje za vladarsku i dvorsku reprezentaciju u poznom periodu Carstva. U Vizantiji se najčešće javlja na luksuznim tkaninama, odeždi, obući, sedlima i drugim predmetima ceremonijalne upotrebe, posebno u vreme Paleologa, kada postaje čvrsto povezan sa carem i najvišim dostojanstvenicima. Pseudo-Kodinov *Traktat o službama* pokazuje da je ovaj motiv bio strogo rezervisan za nosioce najviše vlasti, pri čemu je i boja orla bila hijerarhijski određena.⁴⁰ Iako je u Vizantiji imao ulogu amblema vlasti, a ne grba u zapadnoevropskom smislu, zapadna heraldička interpretacija postepeno mu je dala značenje vladarskog i državnog grba.⁴¹

Dvoglavi orao u srednjovekovnu Srbiju ulazi posredstvom dinastičkih i političkih veza Nemanjića sa Vizantijom. Sa dobijanjem visokih vizantijskih titula dolazi i pravo na upotrebu odgovarajućih insignija, pa se dvoglavi orao prvi put javlja na odeždi Stefana Prvovenčanog i njegovih naslednika u priprati manastira Mileševa.⁴² Tokom XIII i XIV veka on se u srpskoj sredini

³⁹ Даковић, *Мемоари*, 9.

⁴⁰ Pseudo Kodinos, *Traité des Offices*, introduction, texte et traduction par J. Verpeaux, Paris, 1966, 141–149.

⁴¹ U. von Richental, *Concilium zu Constencz (Chronik des Konstanzer Konzils)*, Augsburg, 1483, fol. 114v; G. Gerola, L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste, *Felix Ravenna* IV (1934), 7–36, 24; R. Ousterhout, Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry, in: C. Hourihane (ed.), *Byzantine Art: Recent Studies*, Tempe, 2009, 153–170, 160.

⁴² В. Ј. Ђурић, Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешева, *Зограф* 22 (1992), 13–25, 18, сл. 5; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд, 1997, 20; В. Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку*, I, Београд, 1997, 178.

postepeno ustaljuje kao znak vladarskog dostojanstva, a potom i kao širi simbol dinastije i države. U srpskom srednjovekovnom slikarstvu i drugim medijima može se pratiti kako je dvoglavi orao, isprva vezan za vladarski ornat, vremenom zadobio širu simboličku funkciju.⁴³ To naročito dolazi do izražaja u doba Srpske despotovine, kada se dvoglavi orao, kao znak despotskog dostojanstva i grb vladara i države, javlja na novcu⁴⁴ i pečatima⁴⁵ Stefana Lazarevića i despota Brankovića,⁴⁶ samostalno ili u sastavu heraldičkog grba, dok se u kasnijim grbovnicima⁴⁷ potvrđuje i kao ustaljeno heraldičko znamenje.

U nauci je prisutno mišljenje da je na ogrtaču humskog kneza Miroslava, u Crkvi Svetog Petra i Pavla u Bijelom Polju, sačuvana najstarija predstava srpskog dvoglavog orla, te da se od kraja XII veka ovaj motiv koristi kao simbol vlasti Nemanjića i dela vlastele.⁴⁸ Ipak, takvu tvrdnju treba prihvatiti sa izvesnom rezervom. Danas sačuvana freska ne potiče iz XII veka, već iz vremena obnove hrama u vreme kralja Milutina između 1319. i 1321. godine,⁴⁹ pa se, iako je ktitorska kompozicija nesumnjivo izvedena po uzoru na stariju predstavu, ne može sa punom sigurnošću tvrditi da je prvobitno rešenje bilo doslovno ponovljeno. Na to dodatno upućuje činjenica da pečati Miroslavljevih potomaka, humskog kneza Andrije iz prve polovine XIII veka, kao i pečati Nikolića iz XIV veka,⁵⁰ nose jednoglavog, a ne dvoglavog orla. Osim toga, kako pokazuje i primer obnovljenog slikarstva Žiče iz istog perioda, u vladarskoj ikonografiji ovog manastira takođe je došlo do

⁴³ Соловјев, *Историја српског грба*, 79–85, 311–319; Палавестра, *Илирски грбовници*, 9, 14, сл. 2; Ацовић, *Хералдика у Срби*, 144–148; М. Одак Михаиловић, Двоглави орао Црнојевића, у: *Зборник радова: Научни скуп „Зетски господари Црнојевићи и везири Бушатлије“ (XIV вијек – 1830. г.)*, В. Јововић (ур.), Цетиње, 2019, 200–206, 209–210; Б. Поповић, *Српска средњовековна владарска и властeosка одећа*, Београд, 2021, 338–352.

⁴⁴ В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије (Serbian Medieval Coinage)*, Београд, 2001, 287–289, бр. 42.17–42.19, 42.35.

⁴⁵ G. Čremošnik, *Studije za srednjevjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Grada, knj. XXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, Sarajevo, 1976, 139–140; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд, 1994, 110, бр. 2.

⁴⁶ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 111; Иванишевић, *Новчарство*, 298, бр. 45.37.

⁴⁷ K. Grünenberg, *Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanzt*, BSB Cgm 145, oko 1480, fol. 99; U. von Richental, *Concilium zu Constencz (Chronik des Konstanzer Konzils)*, Augsburg, 1483, fol. 108v.

⁴⁸ Уп. М. Атлагић, Двоглави орао као хералдички српски симбол у грбу Петровића Његош, у: *Династија Петровић Његош II*, Подгорица, 2002, 480–481; В. Šekularac, A. Samardžić, *Grbovnik crnogorski*, Cetinje 2006, 26.

⁴⁹ Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд, 1998, 62, 341.

⁵⁰ Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1970, 61–62, бр. 32–33; Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд, 1991, 193–195.

Figura 10. Dvoglavi orao sa krinastim motivom između glava na ornatu kneza Miroslava, XIV vek (crtež A. Deroko).

insignioloških prepravki i inovacija.⁵¹ Posebnu pažnju zaslužuje krinasti motiv između glava dvoglavog orla na ornatu kneza Miroslava, sačuvan u ranijem crtežu (fig. 10),⁵² budući da je taj deo predstave na fresci danas teško oštećen. Prema za sada poznatim primerima, ovaj detalj se jasnije uočava tek u predstavama XIV i početka XV veka. Njegovo pojavljivanje na srebrnoj čaši cara Dušana,⁵³ na časnoj trpezi manastira Lesnovo (fig. 11),⁵⁴ u Hilandaru, na severnom zidu Lazareve priprate,⁵⁵ pokazuje da taj detalj pripada razvijenijem ikonografskom i insigniološkom repertoaru poznog srednjeg veka. Zbog toga se ni u slučaju predstave iz Bijelog Polja ne može unapred pretpostaviti da je upravo taj element verno prenošen iz prvobitnog sloja XII

Figura 11. Dvoglavi orao na slikanom soklu časne trpeze, manastir Lesnovo, XIV vek.

⁵¹ Д. Војводић, Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле, *Ниш и Византија* X (2012) 336.

⁵² Соловјев, *Историја српског грба*, Т. XXIII, 1, 2 (цртеж А. Дероко).

⁵³ М. Гајић, *Сребрне чаше позног средњег века у Србији*, Београд, 2010, 25, 80, кат. бр. 1. Крин се у овом периоду појављује и на реверсу једне емисије Душанових динара, на шлему где је приказан у челенци. Иванишевић, *Новчарство*, 247, бр. 6.12.2.

⁵⁴ С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, сл. 64; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 143.

⁵⁵ Б. Цветковић, У трагању за легитимитетом: Идеологија и уметност нових српских династа, у: *Византијско наслеђе и српска уметност*, II: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Д. Поповић, Д. Војводић (прир.), Београд, 2016, 416, сл. 339.

veka; pre će biti da je reč o kasnijoj insigniološkoj dopuni, unetoj u obnovljenu ktitorsku kompoziciju.

U Zeti se dvoglavi orao kao grb vladara i dinastije jasno potvrđuje u vreme Crnojevića, a najstariji sačuvani primeri potiču iz doba Ivana Crnojevića. Na reljefnoj ploči Cetinjskog manastira, na kapitelima,⁵⁶ kao i na njegovom pozlaćenom srebrnom pečatu iz 1485. godine,⁵⁷ pojavljuje se krunisani dvoglavi orao u poletu kao vladarsko znamenje. U vreme Đurđa Crnojevića isti motiv nalazi se i na zastavicama štampanih cetinjskih knjiga, gde je prikazan u ustaljenoj vladarskoj formi, u vencu, sa insignijama i inicijalima.⁵⁸ Najstariji sačuvani grbovnik u kome su zabeleženi grbovi Crnojevića nastao je sredinom XVI veka u Veneciji i donosi predstave belog dvoglavog orla u poletu.⁵⁹ U tom smislu, dvoglavi orao Crnojevića predstavlja važnu zetsku etapu dugog procesa u kome se ovaj motiv u srpskim zemljama preobrazio od znaka vladarskog ornata do punog grba vladara, dinastije, a potom u novom veku i državnog simbola.

Dvoglavi orao u novovekovni crnogorski grb ulazi u vreme vladike Danila, kada se na prvom sačuvanom novovekovnom grbu Crne Gore, poznatom po crtežu iz 1715. godine sačuvanom u Rusiji,⁶⁰ pojavljuje kao centralni grbovni motiv. Time je u novim političkim okolnostima obnovljen stari vladarski znak, preuzet kao simbol kontinuiteta sa ranijom srpskom i zetskom tradicijom, naročito sa nasleđem Crnojevića. Potom se dvoglavi orao javlja ne samo na pečatima crnogorskih vladika nego i na pečatu Opšteg crnogorskog zbora, gde ostaje osnovni nosilac grbovne predstave, najpre u spoju sa drugim elementima, a zatim u sve ustaljenijem obliku.⁶¹ Tokom XVIII veka on se učvršćuje kao glavni znak crnogorske vlasti i političkog samopredstavljanja.

⁵⁶ M. Jovičević, *Crnogorski državni i dinastički amblemi. Grbovi, zastave i himne*, Cetinje, 2001, 38–39; Ацовић, *Хералдика у Срби*, 148–149; Одак Михаиловић, *Двоглави орао Црнојевића*, 191–192.

⁵⁷ B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd, 1987, 197–207; Jovičević, *Crnogorski državni i dinastički amblemi*, 40; Ацовић, *Хералдика у Срби*, 148–149; Одак Михаиловић, *Двоглави орао Црнојевића*, 191–192.

⁵⁸ С. Петковић, *Илустрације српских штампаних књига XV–XVII века између истока и запада, Црнојевића штампарија и старо штампарство*, Подгорица 1994, 67–78; М. Лазић, *Украш српске штампане књиге у XV–XVI столећу: центри и стваралачка продукција, Византијско наслеђе и српска уметност, II: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, Д. Поповић, Д. Војводић (прир.), Београд, 2016, 485–497.

⁵⁹ *Insignia ... IX. Insignia Veneta, Mantuana, Bononiensia, Anconitana, Urbinatna, Perugiensia* – BSB Cod.icon. 274, 1550–1555, fol. 87v, 88v: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00001421?page=180,181> (pristupljeno, 1. 4. 2026).

⁶⁰ Jovičević, *Crnogorski državni i dinastički amblemi*, 44–46; Ацовић, *Хералдика у Срби*, 306.

⁶¹ Jovičević, *Crnogorski državni i dinastički amblemi*, 44–56; М. Одак, Р. Распоповић, *Геральдические символы Петровичей в XVIII в. и формирование современного герба Черногории*, *Вопросы истории* 8 (2) (2023), 4–26.

Figura 12. Crnogorski grb na starešinskoj oznaci plemenskog kapetana iz vremena knjaza Danila I.

U XIX veku, za vreme Petra II Petrovića Njegoša, dvoglavi orao prerasta okvir tradicijskog i pečatnog motiva i postaje sastavni deo zvaničnog državnog grba Crne Gore.⁶²

Za vreme knjaza Danila I dvoglavi orao dobija znatno širu i jasnije definisanu ulogu u vizuelnoj reprezentaciji crnogorske države. On više nije samo sastavni deo državnog grba u užem smislu, niti motiv vezan isključivo za pečate i zastavu,⁶³ nego postaje dominantan znak i u sistemu rangovnih oznaka koje su nosili politički i vojni funkcioneri.

Na devet od ukupno dvanaest starešinskih metalnih oznaka nošenih na kapama bio je prikazan crnogorski grb sa dvoglavim orlom kao osnovnim simbolom vlasti (fig. 12).⁶⁴

Takav okvir upotrebe dvoglavog orla postojao je upravo u vreme kada je Anto Daković, sa nepunih trideset godina, 1853. godine dobio od knjaza Danila I titulu vojvode. Stoga se predstava dvoglavog orla na njegovom pečatu mora posmatrati u kontekstu savremene državne i rangovne simbolike, u kojoj je ovaj motiv već bio ustaljen kao znak vlasti, dostojanstva i političko-vojnog autoriteta.

Međutim, predstava dvoglavog orla na pečatu vojvode Anta Dakovića ne odgovara razvijenom heraldičkom tipu orla zastupljenom u grbu Knjaževine Crne Gore. Dok je orao u državnom grbu prikazan raširenih i visoko podignutih krila, sa otvorenim kljunovima, jasnije razrađenom grbovnom kompozicijom i krunom koja lebdi između njegovih glava, a na pojedinim metalnim starešinskim oznakama iz istog vremena, usled prirode medija, ostaje konstrukcijski vezana za glave orla,⁶⁵ orao na Dakovićevom pečatu pokazuje drugačije, ornamentalnije oblikovanje. Pri tome je naročito važan motiv

⁶² Jovičević, *Crnogorski državni i dinastički amblemi*, 55–56.

⁶³ *Isto*, 57–60.

⁶⁴ *Isto*, 59.

⁶⁵ *Isto*, 59.

između glava, koji se na pečatu, iako ne sasvim jasno očuvan, ne može razumeti kao kruna. Da je pečatorezac imao nameru da prikaže krunu, bilo bi prirodno očekivati da je postavi iznad glava, kao na državnom grbu, ili da je osloni na njihove vrhove, kao na metalnim oznakama iz vremena knjaza Daniela. Na Antovom pečatu, međutim, glave su razmaknute, a središnji motiv ne pojavljuje se kao naknadno pridodati atribut, već izbija između njih. Time kompozicija ne upućuje na predstavu krune, nego na drugačije oblikovan središnji znak. U srednjovekovnim predstavama dvoglavog orla takav motiv između glava, izrastao iz peteljke, završava se krinom.

Način na koji je orao na Dakovićevom pečatu oblikovan bliži je tipu dvoglavog orla poznatom iz vizantijsko-balkanske dekorativne tradicije, naročito u oblasti tekstila i zlatoveza. U tom kontekstu posebno je značajan motiv dvoglavog orla na zlatnoj haljini sa imenom bugarskog cara Ivana Aleksandra iz XIV veka, sačuvanoj u Crkvi Svetog Nikole u Staničenju.⁶⁶ Na njoj se uočava zbijeno, gotovo elipsasto telo, adosirane glave, krila raščlanjena na nekoliko dugih pera, široko razmaknute noge sa po tri kandže, stilizovan, lisnato razveden rep i krinasti završetak na peteljci između glava (fig. 13).⁶⁷ Figura orla pritom ne deluje kao anatomski modelovana ptica, već kao svedena, ornamentalno oblikovana predstava. Srodan morfološki obrazac javlja se i u zidnom slikarstvu, što potvrđuje njegovu širu upotrebu:

Figura 13. Dvoglavi orao na haljini cara Ivana Aleksandra, detalj i rekonstruisani izgled, XIV vek, Crkva Svetog Nikole u Staničenju.

⁶⁶ М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић, *Црква Светог Николе у Станичењу* [The Church of St Nicholas in Staničenje], Београд 2005, 57–79.

⁶⁷ Исто, 62–69, сл. 24.

Figura 14. Detalj freske sa tkaninom ukrašenom dvoglavim orlovima, Markov manastir, XIV vek.

na fresci Markovog manastira iz XIV veka, u sceni svečane litije u okviru ciklusa Bogorodičinog akatista, prikazana je raskošna tkanina ukrašena ponavljanim motivom dvoglavih orlova slične ornamentalne strukture, sa istaknutim krinastim motivom među glavama (fig. 14).⁶⁸ Poređenje sa predstavom na odeždi Ivana Aleksandra i sa dvoglavim orlovima iz Markovog manastira potvrđuje da orao na pečatu Anta Dakovića pokazuje bližu vezu sa starijim ornamentalnim obrascem vizantijsko-balkanske tradicije nego sa heraldički razvijenim državnim tipom.

Nezavisno od pitanja u kojoj meri danas sačuvana predstava humskog kneza Miroslava verno prenosi pr-

vobitni sloj iz XII veka, za razumevanje Antovog pečata važna je činjenica da je predstava starog vladara u vladarskom ornatu, sa dvoglavim orlom i krinastim motivom između glava, postojala i bila vidljiva na prostoru koji Antu Dakoviću nije mogao biti dalek. Otuda nije nelogično pretpostaviti da je taj lokalno prepoznatljiv obrazac vladarskog dostojanstva mogao biti jedan od oslonaca pri oblikovanju orla na njegovom pečatu, iako je u pečato-rezu prilagođen drugačijem mediju i ornamentalno preoblikovan. U okolnostima u kojima je Grahovo još bilo pod osmanskom vlašću, ali u trajnoj borbi za priključenje Crnoj Gori, u kojoj je poginuo i njegov otac Jakov Daković, takav izbor vladarskog simbola dobijao je i dodatnu političku težinu. Stoga Antov pečat pokazuje kako se jedan tradicionalni motiv, ukorenjen u starijoj vizuelnoj tradiciji prostora, i u XIX veku mogao aktivirati kao znak autoriteta, ugleda i političke pripadnosti, ali i kao izraz borbe za oslobođenje od Turaka.

⁶⁸ Поповић, *Српска средњовековна владарска и властеоска одећа*, 344–347.

BIBLIOGRAFIJA:**IZVORI**

Андрей, архиеп. Кесарии Каппадокийской, *Толкование на апокалипсис*, Киев, 1625 [7133].

Даковић, А. *Мемоари. С освртом Јована Ивовића на нека питања историјске важности*, Никшић, 1955.

Џефаровић, Х. *Стематологија или Изображеније оружиј илирических*, Беч, 1741.

Grünenberg, K. *Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg*, Ritters und Bürgers zu Constanz, BSB Cgm 145, око 1480.

Insignia Veneta, Mantuana, Bononiensia, Anconitana, Urbinatia, Perugiensia, BSB Cod.icon. 274, 1550–1555.

Pseudo Kodinos, *Traité des Offices*, introduction, texte et traduction par J. Verpeaux, Paris, 1966.

U. von Richental, *Concilium zu Constencz (Chronik des Konstanzer Konzils)*, Augsburg, 1483.

LITERATURA

Ацовић, Д. М. *Хералдика и Срби*, Београд, 2008.

Andelić, P. *Srednjovjekovni pečati Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1970.

Атлагић, М. Двоглави орао као хералдички српски симбол у грбу Петровића Његош, у: *Династија Петровић Његош II*, Подгорица, 2002, 475–487.

Badurina, A. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog hrišćanstva*, Zagreb, 2006.

Banac, I. *Grbovi biljezi identiteta*, Zagreb, 1991.

Bedos-Rezak, B. M. *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden–Boston, 2011.

Bellinger, A. R. Grierson, P., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III/2, *Leo III to Nicephorus III, 717–1081*, Washington, D.C., 1992.

Цветковић, Б. У трагању за легитимитетом: Идеологија и уметност нових српских династа, у: Д. Поповић, Д. Војводић (прир.), *Византијско наслеђе и српска уметност*, II, *Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, Београд, 2016, 411–462.

Čremošnik, G. *Studije za srednjevjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knj. XXII, *Odjeljenje društvenih nauka*, knj. 18, Sarajevo, 1976.

Давидов, Д. Јубилеј Жефаровићеве Стематологије 1741–1991, *Годишњак Библиотеке Матице српске* (1991), 153–157.

Давидов, Д. Ктитори и приложници српске графике XVIII века, у: Д. Давидов (ур.), *Српска графика XVIII века*, Београд, 1986, 13–25.

- Давидов, Д. *Српска Стематологија. Беч 1741*, Нови Сад, 2011.
- Ђурић, В. Ј. Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешева, *Зограф* 22 (1992), 13–25.
- Ђурић, В. Ј.; Бабић-Ђорђевић, Г. *Српска уметност у средњем веку*, I, Београд, 1997.
- Filipović, E. O. Imagining the Arms of the Ottoman Empire in Early Modern Europe, in: U. Krass, M. Metelo de Seixas (eds.), *Heraldry in Contact: Perspectives and Challenges of a Connective Image Form*, Ostfildern, 2023, 131–136.
- Габелић, С. *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд, 1998.
- Гајић, М. *Сребрне чаше позног средњег века у Србији*, Београд, 2010.
- Gerola, G. L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste, *Felix Ravenna* IV (1934), 7–36.
- Gerstel, S. E. J. Art and Identity in the Medieval Morea, A. E. Laiou, R. P. Mottahedeh (eds.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington, D.C., 2001, 263–285.
- Glendža, P.; Perišić, M. *Pečati iz fondova Dvorskog arhiva*, Cetinje, 2019.
- Grierson, P. *Byzantine Coins*, Berkeley–Los Angeles, 1982.
- Грујић, Р. М. *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Нови Сад, 1900.
- Grotowski, P. L. *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*, Leiden–Boston, 2010.
- Иванишевић, В. *Новчарство средњовековне Србије (Serbian Medieval Coinage)*, Београд, 2001.
- Јовановић, Н. М. *Грбови, заставе и химне у историји Србије*, Београд–Цетиње, 2010.
- Jovićević, M. *Crnogorski državni i dinastički amblemi. Grbovi, zastave i himne*, Cetinje, 2001.
- Лазич, М. Украш српске штампане књиге у XV–XVI столећу: центри и стваралачка продукција, у: Д. Поповић, Д. Војводић (прир.), *Византијско наслеђе и српска уметност, II, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, Београд, 2016, 485–497.
- Martykan, J. A History of Ottoman Military Flags, P. Martinez (ed.), *Proceedings of the XVII International Congress of Vexillology*, Southern African Vexillological Assn., 1999, 260–265.
- Марјановић-Душанић, С. *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд, 1994.
- Мезенцев, В. Оригинални зображення та реконструкції княжого гербу І. Мазепи, *Сіверщина в історії України: Наукове видання* 15 (2022) 1–28.
- Одак Михаиловић, М. Двоглави орао Црнојевића, у: В. Јововић (ур.), *Зборник радова: Научни скуп „Зетски господари Црнојевићи и везири Бушатлије“ (XIV вијек – 1830. г.)*, Цетиње, 2019, 191–220.
- Одак, М.; Распопович, Р. Геральдические символы Петровичей в XVIII в. и формирование современного герба Черногории, *Вопросы истории* 8 (2) (2023), 4–26.

Ousterhout, R. Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry, in: C. Hourihane (ed.), *Byzantine Art: Recent Studies*, Tempe, 2009, 153–170.

Палавестра, А. *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Београд, 2010.

Палавестра, А. Измишљање традиције: илирски грбовници, *Историјски часопис* 59 (2010), 183–199.

Равићевић, В. Pečati crnogorskih starješina sa početka XVIII vijeka, u: М. М. Милјић (ур.), *Izabrana djela*, t. VI, *Studije, rasprave i članci*, Podgorica, 2007, 98–118.

Piekosiński, F. K. *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków, 1899.

Петковић, С. Илустрације српских штампаних књига XV–XVII века између истока и запада, у: Ј. М. Миловић (ур.), *Црнојевића штампарија и старо штампарство*, Подгорица, 1994, 67–78.

Поповић, М.; Габелић, С.; Цветковић, Б.; Поповић, Б. *Црква Светог Николе у Станичењу [The Church of St Nicholas in Staničenje]*, Београд, 2005.

Поповић, Б. *Српска средњовековна владарска и властеоска одећа*, Београд, 2021.

Полюшко, Г. Б. *Герб гетьмана Івана Мазепи*, Київ, 2015.

Радојчић, С. *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд, 1997.

Ridgeway, W. The Origin of the Turkish Crescent, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38 (1908), 241–252.

Силаев, А. Г. *Истоки русской геральдики*, Москва, 2003.

Соловјев, А. *Историја српског грба и други хералдички радови*, приредио А. Палавестра, Београд, 2000.

Спасић, Д.; Палавестра, А.; Мрђеновић, Д. *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд, 1991.

Stylianou, A.; Stylianou, J. *A Cross inside a Crescent on the Shield of St. George, Wall-Painting in the Church of Panagia Phorbiotissa Asinou, Cyprus*, Nicosia, 1982.

Šekularac, B. *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd, 1987.

Šekularac, B.; Samardžić, A. *Grbovnik crnogorski*, Cetinje, 2006.

Шкодрић, Љ.; Марковић, А. Печати у Србији у XIX веку, *Историјски часопис* LXX (2021) 283–307.

Тодић, Б. *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд, 1998.

Војводић, Д. Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле, *Ниш и Византија* X (2012) 323–339.

Вуксан, Д. Главарске титуле и главари у Црној Гори од XV до друге половине XIX вијека, *Записи* XIX, 1 (1938), 14–23.

Marina ODAK

SEALS OF THE VOJVODAS JAKOV AND ANTO DAKOVIĆ OF
GRAHOVO: THE VISUAL SHAPING OF VOJVODA AUTHORITY IN
NINETEENTH-CENTURY MONTENEGRO

Summary

The paper examines the personal seals of the vojvodas Jakov and Anto Daković of Grahovo in the historical and political circumstances of the years 1852–1853, when Grahovo still remained outside the borders of liberated Montenegro, yet was engaged in a continual struggle against Ottoman rule and oriented toward union with Montenegro. As the seals of two successive holders of the same hereditary office within the same vojvoda family, they testify both to continuity of status and to significant differences in its visual articulation. Their comparison shows that vojvoda authority at Grahovo was not expressed through one fixed inherited emblem, but through different symbolic choices made within a charged political moment.

In the case of Jakov Daković, the crescent and six-pointed star cannot be interpreted solely within an Ottoman or Islamic framework, nor reduced to a decorative sign. Their wider background leads through the post-Byzantine and East European sphere, through Polish heraldry, and into the Illyrian-heraldic tradition of the South Slavic lands. A crucial role in the spread of this repertoire was played first by historical writings and then by printed heraldic works: from Mavro Orbini's *Kingdom of the Slavs*, illustrated with arms derived from the Illyrian armorial tradition, to Vitezović's *Stematographia* and especially Žefarović's expanded edition of 1741, which gave this material a pronounced national and political meaning and made it widely available in the South Slavic and Orthodox cultural world. In the Serbian milieu, this heraldic repertoire then entered the seals of prominent individuals, institutions, and ecclesiastical circles, becoming part of a visual language through which authority, political aspiration, and continuity with the medieval past were expressed. In that context, Jakov's seal shows that the same symbolic repertoire was present and recognizable in Montenegro as well.

The seal of Anto Daković opens a different line of interpretation. After the death of his father in the struggle against the Ottomans, Anto inherited the title of vojvoda in 1853 as a young successor assuming authority in a moment of direct political and military tension. His choice of the double-headed eagle therefore carried particular weight. Although that motif belonged to a long tradition extending from Byzantium through medieval Serbia and Zeta into the heraldic and political symbolism of modern Montenegro, the eagle on Anto's seal does not correspond to the developed state heraldic type of the Principality of Montenegro, already established in the time of Prince Danilo as a public sign of authority and rank. Instead, its form points to an older ornamental model of the Byzantine-Balkan tradition. At the same time, the lily-shaped motif between the heads and the comparison with the

representation of Prince Miroslav of Hum in Bijelo Polje suggest that this seal may also have relied on an older and locally recognizable image of ruler dignity. In that sense, Anto's seal did not simply repeat the current state emblem, but activated a more archaic and regionally resonant visual language of authority.

Taken together, the two seals show that vojvoda authority at Grahovo in the early 1850s was articulated through different symbolic languages, each rooted in broader historical traditions, but each also carrying a specific political meaning in the circumstances of Grahovo's struggle and its orientation toward Montenegro.